

Univerzita Karlova v Praze
Filozofická fakulta

Ústav východoevropských studií

Filologie / Slovanské literatury

Jana Rišková

**SRBSKÁ L'UDOVÁ ROZPRÁVKA ZLATNA JABUKA /
DEVET PAUNICA V CELOSLOVANSKOM KONTEXE**

**Serbian Folktale *The Golden Apple and Nine Peahens*
in the Pan-Slavic Context**

Teze dizertační práce

Vedoucí práce: doc. PhDr. Bohuslav Šalanda, CSc.

Praha 2013

Cieľom práce je typologická analýza vybraného srbského variantu *Zlatna jabuka i devet paunica* (Zlatá jabloň a deväť pávic) so zámerom poukázať na konkrétne motivické a interetnické podoby na materiáli slovanského areálu. „... iba na základe porovnávania jednotlivých rozprávkových látok a motívov možno aspoň čiastočne objasňovať otázky ich genézy, skúmať geografické rozšírenie, prípadne uvažovať o ich špecifickosti vyplývajúcej z daných historických podmienok a psychiky určitého národa.“ (SLR 1993: 613) Rozprávka je dôkazom a súčasťou života ľudí. Prechádzala evolúciou od primitívneho k umeleckému výrazu. Zachytila myslenie širokých mas v časovom a priestorovom horizonte bez poukázania na konkrétneho jedinca. Konfrontácia variantov preto ukazuje rozprávku ako živý a mnohokomponentný materiál, ktorý nemá ustálenú podobu.

Predložená práca konfrontuje látky *Žena, ktorá zmizne a ktorú hľadá jej muž* (AT400), *Drak pribitý na stene* (AT422*) a *Služba za čarodejnícke kone* (AT552A), ktorých komparácia poukáže na rôzne oblasti a väzby so susednými etnikami. „... sledovanie folklórnych zväzkov nemožno pri analýze tej-ktorej látky obmedziť len smerom k jednému susednému národu, ale aj k ostatným, bližším aj vzdialenejším susedom, pričom je potrebné zistiť, či aj u nich a v akej podobe sa tento rozprávkový typ vyskytuje. Až potom možno hovoriť o význačných zhodách, platných len pre oba národy, ktoré práve skúmame. (...) Dospieť k objektívnym záverom možno len na podklade početných variantov, zaznamenaných u jedného i druhého národa.“ (SLR 2004: 619) Materiál práce čerpá zo slovanských a medzinárodných látkových katalógov. Uvedené typy nie sú jednotne zaradené do látkových katalógov a svoju konkrétnu charakteristiku a číslo získali až v poslednom medzinárodnom katalógu *The types of international folktales: a classification and bibliography: based on the system Antti Aarne and Stith Thompson. Part I, Animal tales, tales of magic, religious tales, and realistic tales, with an introduction* (ATU).

Rozbor variantov načrtá migračnú dynamiku na úrovni jednotlivých látok, ale aj látkových konštrukcií. Väčšina vedeckých prác je zameraná na analýzu konkrétneho typu (Rzepnikowska 2005). Na folkloristickom poli chýbajú výstupy, ktoré by analyzovali viaclátkové konštrukcie. Jedným z cieľov práce je preto priblížiť a zanalyzovať dané typy na slovanskom priestore nielen vo vnútri látky, ale aj uvedených látok navzájom. Nadviažuc na historicko-geografickú metódu je práca rozšírená aj o analýzu loci communes zachovaných v uvedených typoch, ktoré sú viazané iba na analyzované látky a neprestupujú do ďalších. Konkrétne výstupy dopĺňujú prílohy, ktoré uvádzajú spoločné miesta v konfrontovaných variantoch a dokladajú interetnické vzťahy.

Práca vychádza z historicko-geografickej metódy (avšak striktné sa jej nedrží) a prác venovaných slovanským rozprávkam u Jiřího Polívku (Polívka 1904, 1932) a Karla Horálka (Horálek).

Záujem o rozprávku prechádzal v historickom priereze mnohými fázami od počiatkových dedukcií, často motivovaných politickými cieľmi, až po vedecké závery vychádzajúce z konkrétnych analýz. Počiatok 19. storočia je spájaný s prvým záujmom o rozprávku ako súčasť kultúry národa. Mytologická škola zatiaľ nevníma konkrétny rozprávkový text samostatne, ale v rámci ľudovej slovesnosti, avšak už ju vydeľuje od iných žánrov. Rozprávky vidí ako fragmenty najstarších indoeurópskych mýtov. Závery školy vychádzajú z predpokladu, že čitateľ a poslucháč má k dispozícii pôvodnú verziu variantu, ktorá poukazuje na mytologický pôvod rozprávky. Napriek nesprávnym záverom škola obracia pozornosť od piesni k rozprávkam a podnecuje k ich zbieraniu, na základe čoho sa rozrastá materiál, ktorý je možné skúmať. Zistením podobnosti viacerých motívov, ktoré nie je možné navzájom spojiť, v druhej polovici 19. storočia vyvracia mytologickú teóriu, čiastočne sa opierajúc o fakty, migračná teória, ktorá však za pravlasť rozprávok považuje Indiu. Teória vychádza z predstavy o jedinej praforme prvotného textu folklórnej skladby (monogenézy), ktorá sa šíri ďalej. Vedecký záujem o primitívne národy ako vedľajší produkt skúmania etník a spoločností v rámci výskumu kultúry však poukazuje na fakt, že nie vždy je možné spojiť motívy iba s indickým priestorom a poukazuje, že motívy mohli vzniknúť na rôznych miestach samostatne vplyvom rovnakej úrovne vývoja spoločnosti (polygenéza). Na základe toho, bez cieľa zaoberať sa rozprávkami, sa formuje koncom 19. storočia antropologická metóda. „Na ďalšiu otázku o pôvodu, o vzniku tradíc zodpovedel jsem, že vznikaly v dobách různých a na místech různých, a že pokládám učení o polygenesi pohádek za úplné oprávněné a správné. Vzhledem k tomu pak, že povídka lidová jest celkem vzato produkt dosti složitý a umělý, někdy snad též možno říci umělecký, poznamenal jsem, že vznik těchto povídek možno předpokládati hlavně a především v jistých jen centrech, poněkud již kulturně vyspělých.“ (Horálek: III) Na prelome 19. a 20. storočia na pointu migrácie nadväzuje historicko-geografická metóda (tzv. fínska škola). Oproti ostatným metódam vychádza zo spracovaného materiálu. Zároveň však jednostranne analyzuje varianty, rozoberá ich na najmenšie častice bez ohľadu na dej ako celok, čím zatláča do úzadia iniciatívu jednotlivých etník a národov. Pozitívom metódy je na základe zhromaždeného množstva materiálu vytvorenie medzinárodných látkových katalógov, ktoré sprehľadňujú prácu s materiálmi. Štúdium rozprávok sa postupne presúva od všeobecného národného celku (mytologická škola) k štúdiu konkrétnych typov (fínska škola). Historicko-geografická metóda sa formuje na základe konkrétnych potrieb pri štúdiu variantov.

V opozícii k historicko-geografickej metóde vznikajú v 20. storočí rôzne práce (napr. Propp 1999, Lüthi 1951, 1968, 1973, Azadovskij 1926), ktoré skúmajú rozprávku z rôznych uhlov avšak nevytvárajú jednotnú metódu, ktorá by zoskupovala bádateľov, ako vyššie spomenuté metódy. V súčasnej dobe práce čerpajú z uvedených metód predovšetkým v teoretickej rovine, pričom praktické uchopenie témy a materiálu je veľmi rozmanité.

Napriek mnohým nedostatkom historicko-geografická metóda naďalej tvorí hlavný pilier pri štúdiu rozprávkových textov. Kým predchádzajúce metódy sú súčasťou štúdia o vývoji bádania rozprávky, komparačné štúdium tvorí nevyhnutný prvok každej práce. To nevyklučuje odklon od metódy a prispôbenie záverov konkrétnym potrebám bádateľa. Cieľom je poukázať na zachované podoby typov a ustálených konštrukcií v slovanskom priestore. Odhliadnuc od radenia variantov podľa fínskej školy, práca zoskupuje varianty podľa tzv. reťazovej variability (Jech 1966) a snaží sa pričleniť navzájom súvisiace zápisy. Strohú analýzu konštrukcie dopĺňuje rozbor loci communes ako nemennej, avšak umeleckej časti rozprávania. „Čím je rozprávka zložitejšia, čím je následnosť motívov nelogickejšia, tým viac máme dôvod hovoriť o preberaní.“ (Veselovskij 1992: 232)

Komparatívno-typologická analýza prvej praktickej časti práce *Žena, ktorá zmizne a ktorú hľadá jej muž* (AT400) rozdeľuje spracované texty do dvoch skupín. Úvod rozprávania je však zhodný: hrdina ako jediný z troch bratov zisťuje, kto kradne plody z otcovho stromu. Zlodejom je zakliata panna s družkami v podobe vtákov. Hrdina ju odchádza hľadať so zradným sluhom. Ten ho na popud negatívnej ženskej postavy po trikrát uspáva, čím sa hrdina nestretáva s pani. Prostredníctvom odkazu panej (loci communes) sa hrdina dozvedá o zrade sluhu a zabíja ho. Hrdina sa dostáva k pani buď sám, alebo prostredníctvom získaných čarovných vecí. Prvá skupina variantov obsahuje samostatný typ, alebo kombináciu s látkou *Magické predmety hádajúcich sa dedičov* (AT518), ktorú tvoria predovšetkým západoslovanské texty. Skupina druhá je rovnocennou kombináciou všetkých analyzovaných látok AT400+422*+552A (ATU400+302C*) zachovaných na južnoslovanskom území. Texty z českého prostredia tvoria samostatný celok, ktorý sa v jednom prípade prikláňa k juhoslovanským verziám. Zároveň sa od druhej skupiny vydeľujú zápisy, ktoré obsahujú fragment *Dievča pomáha hrdinovi vykonať nadľudské úlohy a uteká s ním* (AT313), avšak analýza nepredpokladá ich vzájomný vplyv. Počiatočná situácia je podstatnou časťou, na základe ktorej sú texty uvedené v analýze. Tá nie je charakteristická pre rozoberanú látku AT400. Napriek tomu je analyzovaných 24 variantov, ktoré sa často navzájom dopĺňajú a prelínajú. Loci communes, ktoré sa vo väčšine textov zachovalo, bez ohľadu na pokračovanie deja poukazuje na spoločný pôvod niektorých variantov. Okrem

obecných kompozičných miest, ako sú napr. sociálne postavenie hrdinu, detaily stráže alebo zloděj, sa práve loci communes, ktoré postupom času stratili priamy význam, stali hlavným dokladom súrodosti konkrétnych variantov. Špecifikom sú ukrajinské varianty, ktoré predstavujú samostatný celok, sformovaný buď pod vplyvom západoslovanským, alebo južnoslovanským, čo bolo podmienené kultúrno-historickým vývojom a prejavilo sa to aj vo folklórnej tvorbe. Analyzovaný typ v podobe, v akej je rozoberaný, vo východoslovanskom prostredí podchytený nie je. Napriek tomu, že je čarovná rozprávka zasadená mimo čas a priestor, nie je v každom období rovnako obľúbená a interpretovaná. To je možné vidieť na cykle Berona, ktorý sa zachoval v početných variantoch v 19. storočí, avšak v medzivojnovom (tzv. wollmanovskom) zbere nie je podchytený ani jediný zápis. Opakom je srbské prostredie, kde na primárny variant z 19. storočia nadväzujú nové zápisy, avšak ústupom rozprávačskej tradície sú vyrozprávané neúplne, príp. po úvodnej látke sú pozmenené. Varianty, ktoré pokračujú v druhej časti práce, vychádzajú z primárneho textu *Zlatna jabuka i devet apaunica* (JUG1). Vo variantoch, ktoré nenasledujú látkou *Drak pribitý na stene* (AT422*) vystupuje látka *Magické predmety hádajúcich sa dedičov* (AT518). O neskoršom pripojení látky napovedá neúplne opísaný dej (hrdina používa iba jednu z troch získaných vecí). Neslovanské varianty (maďarské) nadväzujú na prvú skupinu analyzovaných variantov, t. j. kombináciu AT400+518 a obsahujú početné spoločné znaky hlavne so slovenským prostredím. Kombináciu je tak jasne možné zaradiť do stredoeurópskeho areálu, kým štruktúra primárneho zápisu je špecifikom balkánskeho prostredia.

Zachované loci communes rozdeľujú slovanské územie taktiež na dva celky. Prvý predstavuje stredoeurópsky areál, ktorý spája verzie zo slovenského, poľského a maďarského prostredia. Druhý celok predstavuje južnoslovanské prostredie, do ktorého okrem juhoslovanským a bulharských variantov spadá jeden rusínsky variant, ktorý je zapísaný na srbskom území. Závěry analýzy loci communes dopĺňajú štruktúrally rozbor, ktorá vyvodzuje rovnaké rozdelenie analyzovaných textov na základe porovnania dejovej línie.

Látka *Drak pribitý na stene* (AT422*) tradične nevystupuje v úvode deja. Základná dejová línia nastupuje až po stretnutí hrdinu so ženskou postavou, ktorej predchádza úvodná látka (hľadanie ženy / *Žena, ktorá zmizne a ktorú hľadá jej muž* - AT400, sestier / *Švagrovia zakliati na zvieratá* - AT552 alebo plodov / *Princezná na strome do neba* - AT468). Spojenie deja s látkou sa vyvíja na slovanskom území v troch hlavných smeroch: 1. *Princezná na strome do neba* (AT468): kráľ je chorý alebo umiera a potrebuje preto plod zo svojho stromu (V slovenských textoch je súčasťou látky návšteva kostola v prestrojení.), 2. *Švagrovia zakliati na zvieratá* (AT552): hrdina vydáva svoje sestry za neznáme bytosti

a pri ich hľadani stretáva mocnú vládkyňu alebo bojovníčku (Stavba je zachovaná predovšetkým u východných a južných Slovanov.), 3. *Žena, ktorá zmizne a ktorú hľadá jej muž* (AT400): časť južnoslovanských textov tvorí kompaktný celok, súčasťou ktorého je aj látka AT422* a je teda pokračovaním analýzy variantov uvedených v prvej časti práce.

Látka *Princezná na strome do neba* (AT468) je rozšírená a štrukturálne zhodná na celom území Slovenska. Neslovanské varianty sú uvedené z maďarského prostredia. Medzi jednotlivými verziami sa vyskytujú rozdiely v detailoch, ktoré sú špecifikom rozprávačov/zapisovačov a nemajú vplyv na priebeh deja. Látka je zároveň dostatočne pestrá na to, aby porovnaním variantov bolo možné určiť vzájomný vplyv. To nie je možné vyvodiť z látky *Drak pribitý na stene* (AT422*), preto aj napriek tomu, že úvodné látky nie sú analyzovanou časťou, v práci sú spracované podrobne ako dôležitý prvok pri celkovej analýze. Úvodný typ AT468 v spojení s AT422* nie je podchytený ani u východných, ani u južných Slovanov. Je teda v rámci slovanského materiálu špecifikom stredoeurópskeho areálu.

V prípade úvodnej látky *Švagrovia zakliati na zvieratá* (AT552) u západných Slovanov nie je možné zovšeobecniť úvod deja vzhľadom na rôznorodosť opisov. U východných a južných Slovanov je táto látka stabilnejšia. Príchod k ženskej postave (vládkyni alebo bojovníčke) je sprevádzaný opisom polí plných ľudských tiel, čím sa vyzdvihuje sila ženskej postavy a zároveň dôvod väznenia porazeného škodcu. V niektorých variantoch však charakter ženskej postavy prechádza na otca/matku a ženská postava sa tak stáva pasívnou. Zákaz otvárať miestnosť tak nevychádza od ženskej postavy. Jedná sa o nový prvok, ktorý nebol pôvodne v rozprávke ustálený. Nachádzame ho napríklad v slovenských, českých, bieloruských a ruských variantoch. S látkou *Švagrovia zakliati na zvieratá* (AT552) je, predovšetkým u východných Slovanov, spojená látka *Materské znamienka princeznej* (AT850). V závislosti na využití tejto látky v rozprávaní sa návšteva švagrov uskutočňuje buď pred, alebo po type *Drak pribitý na stene* (AT422*).

Dej AT422* začína porušením zákazu v neprítomnosti ženskej postavy. Za vyslobodenie nepriateľ sľubuje život (častejšie pri AT468) alebo časti sveta, ktoré predstavujú životy (AT552). U východných Slovanov je ďalším variantom darovaná smrť, vek, alebo vina. Prostriedkom, ktorý škodcu vyslobodzuje, je predovšetkým voda a víno. Kým u západných Slovanov je pomer vody a vína približne rovnaký, u južných Slovanov sa uvádza jedine voda. Je to spojené s tým, že drak (škodca) predstavuje vodného démona. U východných Slovanov je taktiež darovaným nápojom voda, avšak často v kombinácii s chlebom. Podanie chleba je východoslovanským špecifikom (napríklad v českom variante to poukazuje na východoslovanský vplyv). V novších zápisoch často dochádza k zjednodušeniu

deja, kedy je škodca odviazaný bez podania nápoja (predovšetkým v ruských variantoch). V takom prípade dej postráda loci communes. K „zjednodušeniu“ sa napríklad priklonila Božena Němcová v českom spracovaní *O slunečniku, měsíčníku a větrníku* (CZZ2), kým v slovenskom zápise *O Slunečniku, měsíčníku, větrníku a krásné Ulianě a dvou Tátošíkách* (SKK9) loci communes zachovala. Konštantnou veličinou vo všetkých prípadoch je trojnásobné podanie nápoja. S týmto sú spojené ustálené spojenia, ktoré sú však natoľko stabilným prvkom danej situácie, že na ich základe nie je možné vyvodzovať konkrétne závery a dokladať vzájomný vplyv variantov. V súvislosti s tým nie je v samostatnej časti analýzy loci communes k týmto formulám prihliadnuté. Hrdina sa s nepriateľom stretáva buď priamo (škodca je prikovaný), alebo nepriamo (škodca je v sude a hrdina ho nevidí). S každým podaním nápoja nepriateľ mocnie a strháva zo seba/suda obruče alebo sa oslobodzuje až po treťom podaní nápoja. Ustáleným prvkom pri analýze *Drak pribitý na stene* (AT422*) sú loci communes, t.j. rozhovor draka s hrdinom a sľuby za oslobodenie. Špecifickými loci communes je replika škodcu pri únose ženskej postavy, na ktorú je zameraná časť práce. Tá však nepotvrdila rovnaké závery s komparatívno-typologickou analýzou a loci communes v tomto prípade sú iba poukázaním na štylistiku rozprávača.

Kým v analýze AT400 východní Slovania nemali zastúpené žiadne varianty, látku AT422* obsahuje predovšetkým táto oblasť. Zaujímavosťou zostáva, že napriek hojnému počtu zápisov samotná látka nebola vôbec spomenutá v katalógu *Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка* (SUS) a od začiatku je vnímaná ako súčasť látok *Смерть Кащейа в яйце* (SUS302₁) alebo *Смерть Кащейа от коня* (SUS302₂) (bez toho, aby bolo oslobodenie škodcu uvedené v bližšej charakteristike látky). Bieloruské texty sú vyrozprávané obširnejšie než západoslovanské varianty. Často obsahujú detailné opisy návštevy sestier, ktoré hrdina vydáva za neznáme (zväčša nadprirodzené) bytosti. Tá prebieha pred látkou AT422*, kým v západoslovanských textoch sa opisuje až po oslobodení škodcu. S výnimkou dvoch bieloruských variantov (AT518+400+422*; iba AT422*) všetky varianty začínajú typom *Švagrovia zakliati na zvieratá* (AT552). Niektoré zápisy majú spoločné detaily so západoslovanskými textami, avšak nie do takej miery, aby ich bolo možné spojiť s bieloruskými variantmi a uvažovať o ich vzájomnom vplyve. Špecifikom bieloruského areálu je opis zakázanej miestnosti, ktorý je súčasťou analýzy loci communes. V ukrajinských variantoch naďalej sčasti bádať vplyv slovenského prostredia (v niektorých textoch v štruktúre, v niektorých priamo použitím štylistických prvkov). Ukrajinské varianty sú spravidla prostredníkom medzi východnými a západnými Slovanmi. Vďaka svojej polohe prijímajú vplyvy a prvky z oboch strán v oveľa väčšej miere než napríklad bieloruské varianty od poľských a naopak. Uľahčuje to aj skutočnosť, že na slovenskom a ukrajinskom území žije

rusínske etnikum, ktoré je spravidla bilingvlné a preto ľahšie prijíma cudzie prvky a vkladajú ich do domáceho materiálu. Napríklad zo štrnástich ukrajinských variantov je patrný východoslovanský vplyv v piatich variantoch. V týchto variantoch nie je zakázaná miestnosť konkretizovaná (časté u západných Slovanov), ale je opísaná podobne ako vo variantoch bieloruských a ruských (napríklad [і зав'язала покій ликом]). Kým u západných Slovanov škodca sľubuje za pomoc svet (život), vo východoslovanskom prostredí je to vek a smrť. Zároveň oslobodzujúcim prostriedkom nie je len nápoj, ale aj chlieb. Tieto detaily presnejšie než opis samotného škodcu napovedajú, aké prostredie vplývalo na rozprávača. Napríklad ukrajinský variant *Як Янчі відобраз свою жінку Б* (UKRR2) v sebe spája prvky z oboch prostredí v rovnakej miere. Ruský materiál obsahuje najväčší počet variantov a najviac variability. Niektoré novšie zápisy sú jasne ovplyvnené zápismi z polovice 19. storočia (RUSS3/RUSS7, RUSS2/RUSS8, RUSS19/RUSS20–21). V analyzovaných textoch je pomerne častý typ *Materské znamienka princeznej* (AT850), ktorému predchádza návšteva švagrov vplyvom úvodného typu *Švagrovia zakliati na zvieratá* (AT552). Túto látku obsahuje už len jeden bieloruský a tri ukrajinské varianty. Látka AT850 predstavuje spôsob, ako hrdina prichádza k ženskej postave, u ktorej je väznený škodca; je teda ekvivalentom polí pobitého vojska. V súvislosti so strážou pri jazere u južných Slovanov je hrdina v balkánskom prostredí jeden z troch bratov. Tento prvok sa u východných a západných Slovanov nevyskytuje. V spojení s látkou *Princezná na strome do neba* (AT468) je hrdina chudobný chlapec (väčšinou pastier), alebo v spojení s látkou *Švagrovia zakliati na zvieratá* (AT552) je jediný syn – kráľovič/cárovič. U južných Slovanov je zakázaná miestnosť podobne ako u západných Slovanov niekoľká v poradí. Škodcom je vo väčšine prípadov drak (zmaj), ktorý je väznený v sude. Špecifickou postavou je, podobne ako napríklad v ruských variantoch (Соловей-Разбойник), Ваš-Čelik a Crveni Vetar, s ktorými je spojený ustálený vývoj dejovej línie. V niektorých južnoslovanských variantoch (srbských, bulharskom a macedónskom) v súvislosti s postavou väzňa (Crveni Vetar/Červený Vietor) sa oslobodzujúci nápoj nevyskytuje vôbec. Loci communes obsahujú zápisy južných Slovanov iba minimálne.

Vo väčšine zápisov dej pokračuje treťou analyzovanou látkou *Služba za čarodejnícke kone* (AT552A). Pokračovanie južnoslovanských variantov z prvej časti práce poukazuje na to, že primárny text *Zlatna jabuka i devet paunica* je špecifikom balkánskeho areálu a analyzovaná dejová konštrukcia nie je u západných a východných Slovanov rozšírená.

Komparatívno-typologická analýza látky rozdeľuje slovanský areál na viaceré celky. Prvým z nich je, rovnako ako v predchádzajúcom type, areál stredoeurópsky, ktorý v sebe spája varianty slovenské (poľský zápis je pod vplyvom slovenského územia) a maďarské. Ďalším celkom sú východní Slovania, ku ktorým sa pripája aj litovský variant a rumunské

varianty (podobné štruktúrou, nie však detailmi). Balkánsky celok pod tureckým vplyvom predstavuje väčšinu variantov srbských, bulharských a jeden macedónsky; z mimoslovanského územia sa k nim pripája jeden albánsky zápis. Turecký vplyv je viditeľný predovšetkým v úvodnej látke, ktorá predchádza typu *Drak pribitý na stene* (AT422*). Dej zakončuje látka *Netvor bez duše* (AT302). Z tohto celku sa vydeľuje primárny variant a texty pod jeho vplyvom, ktoré sú samostatnou skupinou zachovanou predovšetkým v srbsko-bulharskom prostredí.

Záverečná látka *Služba za čarodejnícke kone* (AT552A) v sebe zahrňuje množstvo štandardných miest, ktoré napomáhajú priblížiť interetnický vývoj/genézu jednotlivých variantov. Dej je opísaný obsírne a včleňuje do seba ďalší typ *Vďačné zvieratá* (AT554), alebo nadväzuje na predchádzajúci typ *Švagrovia zakliati na zvieratá* (AT552). V závislosti na tom sú radcami/pomocníkmi zvieratá alebo švagrovia. Uvedený typ netvorí samostatnú dejovú líniu, je vždy súčasťou viaclátkovej kompozície. Cieľom nie je počas služby získať koňa bez jeho ďalšieho využitia. Kôň je prostriedkom na splnenie úloh, prípadne oslobodenie nastávajúcej. Až svadba/zaopatrenie budúcnosti je dostatočný dôvod na ukončenie rozprávania. Samotný kôň nie je hrdinovi potrebný, preto táto látka je súčasťou viaclátkovej konštrukcie. Väčšina textov analyzovaných v predchádzajúcej časti spadá aj do tretej časti práce. Typológia AT552A vychádza z typológie predchádzajúcej látky a iba minimálne ju dopĺňa. Nové varianty poukazujú na ustálenosť spojenia AT422*+552A a dopĺňajú analýzu variantmi, ktoré si látku *Drak pribitý na stene* (AT422*) nezachovali (alebo typ AT422* je nahradený priamo väznením ženskej postavy a hrdina sa stretáva so škodcom prvýkrát až po službe). Nové varianty včlenené do analýzy nie je možné zoskupiť do celku, ktorý by mal spoločné body.

Látka začína stretnutím hrdinu so ženskou postavou potom, čo ju uniesol škodca. Stretnutie je charakteristické nájdením ženy v spojení s vodou (perie, umýva riady, naberá vodu). Spojenie je najčastejšie uvedené v slovenskom areáli. V nadväznosti na AT422* a získané životy (smrť, časti sveta) hrdina podniká so ženou neúspešné úteky. Súčasťou nich sú loci communes dialógu medzi škodcom a koňom. České prostredie si nezachovalo vzťah týchto postáv, rovnako ako ruské prostredie, ktoré je ovplyvnené ekvivalentom služby, t. j. krádežou žriebäť. Bieloruský areál oproti tomu infiltroval do loci communes okrem koňa ako radcu ďalšie postavy (napríklad holuby, sluhu). V nadväznosti na úvodnú látku hrdinu oživujú po neúspešných útekoch pred službou buď havrany (*Princezná na strome do neba* - AT468), švagrovia (*Švagrovia zakliati na zvieratá* - AT552) alebo ušetrené/nakŕmené zvieratá (*Vďačné zvieratá* - AT554). Nasleduje služba, kde je štandardný opis príbytku ženskej

postavy (plot s ľudskými hlavami). Ten poukazuje na ťažkú úlohu, ktorá hrdinu čaká a kanibalizmus ženskej postavy (Ježibaba, Baba-Jaga, baba). Služba trvá 1 rok, ktorý je ekvivalentom troch reálnych dní (rumunský variant *Iliane, der die Blumen gehorchen, die kein Königreich hat* /Schullerus13: Damals hatte ein Jahr nur drei Tage.). Stráženími zvieratami sú kobyly/dcéry baby, ktoré sa počas služby buď menia, alebo ukrývajú. Hrdinovi pomáhajú buď švagrovia (AT552), alebo zvieratá (AT554) privolané darovaným predmetom (časť tela, predmety od švagrov). Výslužkou je v kontraste k stráženým/d'alším koňom mrcina alebo žriebä. Ekvivalentom služby je vo východo- a juhoslovanskom priestore krádež žriebäťa, ktoré musí hrdina pri narodení ustrážiť pred vlkami. Tento priebeh ovplyvnil označenie a zaradenie látok *Смерть Кауцея в яйце* (SUS302₁) a *Смерть Кауцея от коня* (SUS302₂) v katalógu *Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка* a opis samotnej látky – dôraz nie je na službe, ktorá často chýba, ale priamo na spôsob smrti škodcu. Posledný útek je spojený s loci communes a rodinným vzťahom koní (ktorí sú najčastejšie bratia, brat/sestra, dieťa/rodič). V novších zápisoch škodca často prežíva. V pôvodných zápisoch sa rozbíja o kameň/rozlieva sa na kolomáž. Vo východoslovanskom prostredí je smrť zdôraznená upálením.

U západných Slovanov sa nevyskytuje v takej miere uspávací prostriedok ako u východných. Okrem havranov (úvodný typ AT468), švagrov (úvodný typ AT552) sú pomocníkmi a radcami často rôzne postavy, ktoré nie sú motivované dejom. Pôsobia jednorázovo a samoúčelne. Na Slovensku sú zapísané dve skupiny textov, ktoré látkou začínajú. Prvá skupina má hlavnú látku *Hrdina s radiacim koňom poslaný pre vzácne veci a princeznú* (AT531). Získaný kôň v službe je radcom. Druhá skupina má opis služby ako hlavnú látku, prípadne jedinú. Takáto štruktúra nie je prirodzená. České a poľské prostredie nové zápisy nemá, čo dosvedčuje ustálenosť látok *Drak pribitý na stene* (AT422*) a *Služba za čarodejnícke kone* (AT552A). Východní Slovania majú v rovnakom pomere zastúpený opis služby u negatívnej postavy ako aj absenciu služby nahradenú krádežou narodeného žriebäťa pred vlkami. V druhom prípade je na priebeh deja naviazaný trojnohý škodcov kôň, ktorý nebol dostatočne uchránený pred vlkami a pôsobí ako kontrast a umocnenie šikovnosti hrdinu. V súvislosti s tým vo východoslovanskom látkovom katalógu nevystupuje typ *Služba za čarodejnícke kone* (AT552A), ale látky vystihujúce spôsob smrti škodcu bez ohľadu, ako hrdina získal potrebný predmet na zabitie. Zároveň švagrovia v súvislosti s úvodnou látkou *Švagrovia zakliati na zvieratá* (AT552) neplnia úlohu radcov a pomocníkov v takej miere ako u západných Slovanov. Spravidla sú využití na oživenie hrdinu a viac v deji nevystupujú. Nové varianty zaradené do analýzy sú podchytené predovšetkým v ukrajinskom prostredí, avšak netvorí kompaktný celok ako to je napríklad viditeľné v slovenských variantoch.

Výslužkou je priamo ženská postava alebo rada ako sa k ženskej postave dostať. Opis služby má reálnejšie prvky, keď sa strážené zvieratá u východných a južných Slovanov skrývajú, kým u západných Slovanov sa v rovnakom pomere skrývajú a menia. Neslovanské územie predstavuje jeden nový rumunský variant, ktorý pôsobí nesúrodo (spojením zvolených látok bol rozprávač nútený použiť v deji dvoch hrdinov) a potvrdzuje ustálenosť AT422*+552A.

Samotná látka *Služba za čarodejnícke kone* (AT552A) loci communes neobsahuje. Úteky sa uskutočňujú pred a po službe a zdôvodňujú využitie látky v deji, avšak netvoria jej súčasť. Okrem loci communes útekov dej završujú loci communes dialógu koní v úplnom závere. Neúspešné úteky pred AT552A sú spojené s posledným a využívajú rovnaké loci communes, kde čas na dohnanie pri opakujúcich sa útekoch graduje. U západných a južných Slovanov je čas meraný jedením a oddychom škodcu, kým u východných Slovanov je doba úteku predĺžená na obdobie od zasadenia obilia až po konzumáciu nápoja z neho. Týmto sa loci communes vydeľujú na dve skupiny, kde prvú tvorí stredoeurópsky areál včleňujúci západných, južných Slovanov, ako aj maďarské a rumunské varianty a druhú skupinu, ktorú tvoria východoslovanské zápisy. Pri loci communes dialógu koní je dôraz na vyjadrení rodinného zväzku, ktorý je predovšetkým súrodenecký.

V prípade debovej štruktúry sa od stredoeurópskeho areálu oddelili južnoslovanské varianty, ktoré sa prikláňajú spolu s rumunskými zápsmi k východoslovanskej podobe látky. Avšak štruktúra loci communes je rovnaká ako v západoslovanských a maďarských zápisoch. Južnoslovanské a rumunské varianty sú tak ovplyvnené z oboch smerov a tvoria prostredníka pri migrácii látok a ich konkrétnych podôb.

Cieľom práce je konfrontovať všetky zapísané slovanské varianty analyzovaných látok na úrovni štruktúry látky, ako aj látkovej konštrukcie. Dôraz je pritom kladený na spoločné miesta, ktoré by načrtli migračné smery posunu motívov a látok. Základný materiál tvoria slovanské varianty jednotlivých typov, ktoré boli uvedené v slovanských a medzinárodných látkových katalógoch. Vzhľadom na nejednotnosť vnímania látok a ich zaradenie do katalógov nebolo v práci využité látkové zaradenie posledného medzinárodného katalógu *The types of international folktales: a classification and bibliography: based on the system Antti Aarne and Stith Thompson. Part I, Animal tales, tales of magic, religious tales, and realistic tales, with an introduction* (ATU), ale druhé rozšírené vydanie medzinárodného katalógu *The types of the folktale: a classification and bibliography: Antti Aarne's Verzeichnis der Märchentypen* (AT), ktoré lepšie a prehľadnejšie charakterizuje látky. Vzhľadom na stabilné spojenie jednotlivých látok s ďalšími typmi práca prihliada aj k prepojeniu analyzovaných látok s ďalšími, aby sa nenarušilo prirodzené rozprávanie a zasadenie typov do deja a látky neboli

umelo vyrezané z kontextu. Materiál je použitý v práci podľa katalógov rozprávok slovenských *Súpis slovenských rozprávok* (Súpis II), českých *Soupis českých pohádek* (Tille I, II/1, II/2), poľských *Polska bajka ludowa w ukladzie systematycznym* (PLB), východoslovanských *Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка* (SUS), bulharských *Български фолклорни приказки. Каталог* (КБФП) a zbierky textov z oblasti Leskovca uvádzajúcej juhoslovanské varianty *Narodne pesme iz Leskovačke oblasti* (Leskovac). Vzhľadom na rôznorodosť sú použité varianty ponechané v pôvodnom jazyku, aby sa prekladom nezmenil a neposunul zmysel vyjadrenia. Vzájomnú konfrontáciu zápisov dopĺňujú prílohy, ktoré predstavujú súpis všetkých spoločných miest v konkrétnych variantoch. Pri spracovaní rozsiahleho množstva variantov bolo nutné vytvoriť určitý systém, ktorý by automaticky zaradil varianty do látkovej analýzy a zároveň ich lokalizoval. Na základe toho boli k použitým variantom priradené areálové kódy. Na základe toho bolo hneď viditeľné, koľko variantov tej-ktorej látky je zapísaných na danom území a v akom pomere k ostatným látkam a areálom. Vzhľadom na to, že sa jedná o prácu zameranú na široký okruh národných literatúr a podobné práce neexistujú, nie je možné sa riadiť žiadnym už existujúcim systémom. Vytváranie areálových kódov vychádzalo z obdobného prehľadu, ktorý využil Walter Anderson v práci *Keiser und Abt* (Anderson 1923), ktorý bol adaptovaný na slovanské územie a viaclátkovú konštrukciu analýzy.

Skúmaný materiál obsahuje celkom 155 variantov, ktoré spájajú analyzované látky bez ohľadu na kvalitu rozprávania alebo zápisu. Každý variant je vnímaný ako určitý prenos ustálených látok ovplyvnený inými variantmi. Keďže práca hľadá migračné smery, ktorými sa látky šírili, aj texty nedokončené, poprípade porušené sú včlenené do analýzy. Tie je možné analyzovať v rámci danej látky, ale aj v novej kombinácii s ďalšími látkami. Ako už bolo uvedené vyššie, práca zoskupuje látky, ktoré nie sú jednočlenné, ale tvoria konštrukcie s ďalšími typmi, preto práca rozširuje analýzu samotných látok a ich vnútornej stavby na analýzu vzorcov a kombinácii látok navzájom. To poskytuje pohľad na to, aké konštrukcie sú v akom areáli ustálené a v ktorom mieste sa už oddeľujú a vytvárajú konštrukcie nové.

Práca sa nesnaží dať jasné odpovede, kde a kedy aká látka vznikla. Poskytuje ďalší spôsob ako skúmať rozprávky a ich vnímanie v jednotlivých kultúrach. Ide o pokus, ako na všetkých podchytených variantoch ukázať variabilitu, ale aj spoločné prvky v slovanskom prostredí. Výsledky práce vydeľujú zápisy do určitých okruhov a môžu tak byť východiskom štúdií doplnených o ďalšie areály, príp. využité pri štúdiu typov, ktoré obsahujú analyzované varianty. Táto práca si všima predovšetkým typológiu a loci communes a rozbor tak prebieha v rovine analýzy motívov, ale všima si sčasti aj umeleckej stránky, ktorá sa zamerala na ustálené spojenia špecifické pre dané látky zatiaľ v publikovaných prácach nepovšimnuté.

Spracovávanie témy bolo pre mňa prínosom z hľadiska teórie aj praktickej analýzy variantov a už počas prednášky Úvod do štúdia slovanských rozprávok som z nej čerpala pri prvej realizácii prednášky analýzou jednolátkovej rozprávky *Popoluška* (AT510) a pri druhej realizácii prednášky rozborom rozprávky *Tri zlaté vlasy deda Vševeda* (AT930+640/641).

Zoznam skratiek

- AT – THOMPSON, Stith. *The types of the folktale: a classification and bibliography: Antti Aarne's Verzeichnis der Märchentypen (FF Communications No. 3)*. 2nd rev. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia, [1964]. FF Communications 184.
- ATU – UTHER, Hans-Jörg a DINSLAGE, Sabine, ed. *The types of international folktales: a classification and bibliography: based on the system Antti Aarne and Stith Thompson. Part I, Animal tales, tales of magic, religious tales, and realistic tales, with an introduction*. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia, 2004. FF Communications 284. ISBN 951-41-0956-2.
- Horálek – HORÁLEK, Karel. *Pohádkoslovné studie*. Praha: SPN, 1964.
- Leskovac – ZLATANOVIĆ, Momčilo, ed. a ĐORĐEVIĆ, Dragutin, ed. *Narodne pesme iz Leskovačke oblasti = Narodnyje pesni Leskovackoj oblasti*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1990. ISBN 86-7025-058-6.
- PLB – KRZYŻANOWSKI, Julian. *Polska bajka ludowa w ukladzie systematycznym*, I. Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1962.
- SER 1993, 2001, 2004 – *Slovenské ľudové rozprávky: výbor zo zápisov z rokov 1928-1947. Zv. 1-3*. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1993, 2001, 2004. ISBN 80-224-0333-4; ISBN 80-224-0648-1; ISBN 80-224-0810-7.
- Súpis II – POLÍVKA, Jiří. *Súpis slovenských rozprávok (Collection de contes slovaques populaires)*. II. zv. Turčiansky sv. Martin: Matica slovenská s podporou Českej akadémie vied a umění, 1924.
- SUS – *Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка* [online]. Ленинград: 1979. [citované 07-03-2013] Dostupný z: <http://www.ruthenia.ru/folklore/sus/index.htm>.
- Tille I, II/1, II/2 – TILLE, Václav. *Soupis českých pohádek*. 3 zv. V Praze: Česká akademie vied a umění, 1929, 1934, 1937.
- КБФП – *Български фолклорни приказки. Каталог*. Съст. Даскалова-Перковска Лиляна, Добрева Доротея, Коцева Йорданка, Мицева Евгения., София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1994.

Zoznam citovanej literatúry

- ANDERSON, Walter. *Kaiser und Abt.: Die Geschichte eines Schwanks*. Helsinki: Suomalainen Tiedakatemia, 1923. FF Communications 42. (Anderson 1923)
- AZADOVSKIJ, Mark Konstantinovič. *Eine sibirische Märchenerzählerin*. Helsinki: [s.n.], 1926. FF Communications 68. (Azadovskij 1926)
- JECH, Jaromír. Poznání prvotní formy či výsledné formy? [Dvě metody historického přístupu k lidové próze] In: *Český lid*, 1966, ročník 53, číslo 5, s. 259–270. (Jech 1966)
- LÜTHI, Max. *Es war einmal: vom Wesen des Volksmärchens*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1973. ISBN 3-525-33184-3. (Lüthi 1973)
- LÜTHI, Max, ed. *Europäische Volksmärchen*. Zürich: Manesse Verlag, 1951. (Lüthi 1951)
- LÜTHI, Max. *Märchen*. Stuttgart: Metzlersche Verlagsbuchhandlung, 1968. (Lüthi 1968)
- POLÍVKA, Jiří. *Pohádkoslovné studie* [online]. In: *Národopisný sborník československý*. Praha: Společnost národopisného musea československého, 1904. XXVI. [citované 07-03-2013] Dostupný z: <http://cs.scribd.com/doc/80225285/Polivka-Ji%C5%99i-Pohadkoslovne-studie>. (Polívka 1904)
- POLÍVKA, Jiří. *Slovanské pohádky I. Úvod. Východoslovanské pohádky*. Praha: ORBIS, 1932. (Polívka 1932)
- POLÍVKA, Jiří. *Súpis slovenských rozprávok (Collection de contes slovaques populaires.)*. Zväzok II. Turčiansky sv. Martin: Matica slovenská, 1924. (Súpis II)
- PROPP, Vladimir Jakovlevič. *Morfologie pohádky a jiné studie*. Vyd. tohoto souboru 1. Jinočany: Nakladatelství H & H, 1999. ISBN 80-86022-16-1. (Propp 1999)
- RZEPNIKOWSKA, Iwona. *Rosyjska i polska bajka magiczna (AT 480) w kontekście kultury ludowej*. Wyd. 1. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2005. ISBN 83-231-1841-8. (Rzepnikowska 2005)
- Slovenské ľudové rozprávky: výber zo zápisov z rokov 1928-1947. Zv. 1, Stredné Slovensko*. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1993. ISBN 80-224-0333-4. (SLR 1993)
- Slovenské ľudové rozprávky: výber zo zápisov z rokov 1928-1947. Zv. 3, Východné Slovensko*. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 2004. ISBN 80-224-0810-7. (SLR 2004)
- VESELOVSKIJ, Aleksandr Nikolajevič a KOMOROVSKÝ, Ján, ed. *Historická poetika*. Bratislava: Tatran, 1992. (Veselovskij 1992)